

KS. JAN WALKUSZ

**SŁUGA BOŻY KS. WŁADYSŁAW BUKOWIŃSKI
I JEGO DZIEŁO W DOROBKU NAUKOWO-
PUBLICYSTYCZNYM KS. JANA NOWAKA**

1. Dojrzewanie historyka i publicyisty

Droga ks. dr. hab. Jana Nowaka (ur. 1951 r.) wiodąca do systematycznych badań i publikacji o charakterze historyczno-teologicznym była w istocie dość długa, nieco skomplikowana, ale konsekwentna. Po ukończeniu studiów filozoficzno-teologicznych w Wyższym Seminarium Duchownym w Krakowie i uzyskaniu w 1975 r. magisterium na Papieskim Wydziale Teologicznym w Krakowie, pracował przez dwadzieścia lat w duszpasterstwie. Był najpierw wikariuszem, a jednocześnie – z inicjatywy kardynała Karola Wojtyły – organizował ośrodki rekolekcyjne i spotkania formacyjne na terenie archidiecezji krakowskiej. W latach 1984–1989 prowadził duszpasterstwo w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej, troszcząc się szczególnie o odbudowę kościołów na tamtym terenie. Obejmując w 1989 r. funkcję ojca duchownego w koszalińskim seminarium duchownym, podjął jednocześnie wykłady zarówno w seminarium, jak i w Wyższym Instytucie Teologicznym w Koszalinie, co

KS. PROF. DR HAB. JAN WALKUSZ, kapłan diecezji pelplińskiej, kierownik Katedry Historii Kościoła w Czasach Najnowszych, Metodologii i Nauk Pomocniczych Historii Kościoła KUL. Kontakt: jawal@kul.lublin.pl

skierowało go bardziej ku nauce i prowadzeniu badań. Ich wymiernym efektem było ukończenie studiów doktoranckich i obrona pracy z zakresu homiletyki (*Aktualność kaznodziejskiej koncepcji kształtowania sumienia w kazaniach katechizmowych okresu międzywojennego*), ukończonej w 1995 r. pod kierunkiem ks. dr. hab. Edwarda Stańka w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. Ten fakt związał go ponownie z Krakowem, gdzie od 1996 r. był ojcem duchownym w Arcybiskupim Seminarium Duchownym, doskonaląc jednocześnie swoje zainteresowania naukowe i pastoralne na podstawie nauczania Jana Pawła II. Zgłosiwszy się po 10 latach do pracy misyjnej w Kazachstanie (2005–2006), zainteresował się dziejami, posługą oraz sylwetką duchową heroicznego misjonarza Kazachstanu, ks. Władysława Bukowińskiego (1904–1974), który odtąd całkowicie zdominował jego proces badawczo-piśmienniczy. Dokumentując bardzo komplementarnie jego życie, formy aktywności, czyni to w kontekście rozpoznania niezwykle złożonych uwarunkowań społecznych, politycznych, kulturowych i religijnych, a także na tle chrześcijańskiego rozumienia miłości i miłosierdzia.

2. Charakterystyka dorobku piśmienniczego

Mimo iż ks. dr hab. Jan Nowak dość późno rozpoczął swoją aktywność na polu naukowym, to jednak łatwo dostrzec w tym procesie niezwykłą konsekwencję, systematyczność i akrybię w ustalaniu i porządkowaniu faktów, co zaowocowało wcale okazałą liczbą publikacji. Wprawdzie jest ich blisko pięćdziesiąt, lecz jeśli zważyć, że powstały one tylko na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat, a w zbiorze tym znajduje się osiem książek autorskich i sześć prac zbiorowych pod redakcją, tudzież kilka opracowań i krytycznych wydań z zakresu memuarystyki i epistolografii, to dorobek ów musi budzić respekt i uznanie. Tak czy inaczej, podejmując próbę jego stypologizowania, w wielkim uproszczeniu należałoby go pogrupować w trzech wiodących tematach, czyli: chrześcijańska wizja miłosierdzia i jego świadkowie, zagadnienia z przeszłości Kościoła i narodu oraz życie, dzieło i świadectwo świętości ks. W. Bukowińskiego.

Problematyka miłosierdzia, jako postawy, obejmującej z jednej strony wewnętrzne przeżycia, uzewnętrznione wobec drugiego człowieka (zbiorowości), z drugiej zaś jako głębokiego spotkania osobowego z poszanowaniem ludzkiej godności, została zilustrowana i zinterpretowana przez ks. Nowaka na przykładzie nauczania i postawy kardynała Karola Wojtyły/Jana Pawła II, kardynała Adama Sapiehy oraz ks. W. Bukowińskiego. Najwięcej miejsca

poświęcił jednak autor wskazaniom i oddziaływaniu Jana Pawła II, sięgając w tym celu do jego oficjalnych dokumentów, jak: encykliki *Redemptor hominis*, *Dives in misericordia*, listu apostolskiego *Novo millennio ineunte* oraz osobistych wspomnień z czasów krakowskiego pasterzowania zawartych w wydawnictwie *Wstańcie, chodźmy*¹. Wzbogacając owe treści źródłowe współczesną literaturą teologiczną, ks. J. Nowak podkreśla aktualność myśli Jana Pawła II, akcentującego niezwykłą wartość i doniosłość służby, oddania i apostolskiej miłości, wyrażającej się w postawie wobec drugich. Jest to – jak podkreśla autor – tzw. wyobraźnia miłosierdzia, realizująca się według Ojca Świętego w dwóch wymiarach – pomocy materialnej potrzebującym (głodni, biedni, chorzy, bezdomni...) i ratowaniu człowieka przed wszelkim złem i zagrożeniem (uzależnienia, poczucie bezsensu, zagubienie moralne i duchowe...). Zresztą – czego nie brak w analizowanych tu publikacjach – papież Polak jest ukazany nie tylko jako ten, który wskazuje drogę, lecz nade wszystko jako ten, który daje przykład, zwłaszcza podczas swych licznych pielgrzymek i spotkań z ludźmi różnych kultur, ras i religii, widząc w każdym z nich oblicze Jezusa Chrystusa. Z tych samych racji, czyli w obronie ludzkiej godności, występował książę kardynał Adam Sapieha, okazując miłosierdną miłość wobec wysiedlonych i uchodźców podczas II wojny światowej, a także apostoł Karagandy, który bez reszty poświęcił się dla dobra mieszkańców Kazachstanu.

Jako teologiczno-pastoralne dopełnienie owych konstatacji, dobrze udokumentowanych i ciekawie zilustrowanych przez ks. Nowaka, należy wskazać całą serię opracowanych przez niego broszur, pomyślanych jako pomoc duszpasterska oraz materiał formacyjny. Tak bowiem należy oceniać m. in. wybory myśli i nauk Jana Pawła II o Bożym miłosierdziu w ramach jego pielgrzymek do ojczyzny: *Bądźcie świadkami Bożego miłosierdzia. Jan Paweł II do rodaków*²; *Wezwani do zwycięstwa mocą miłości*³, a także inne refleksje i komentarze wprowadzające w klimat modlitwy i działania Bożej łaski poprzez dar Jego miłosierdzia: *Uwielbiamy miłosierdzie Boże* (Kraków 2000); *Dróżkami miłosierdzia z Janem Pawłem II*; *Jana Pawła II program dla każdego* (Kraków 2001), czego najlepszym dowodem są znani i nieznani świadkowie miłosierdzia (Jan Paweł II, ks. W. Bukowiński, św. Faustyna, ks. Zygmunt Go-

1 J. Nowak, *Troska o człowieka: świadectwo i program Jana Pawła II. Refleksja na podstawie książki „Wstańcie, chodźmy” i encykliki „Redemptor hominis”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 58 (2005), nr 3, s. 197–205.

2 Zebrał i oprac. J. Nowak, Kraków 1999.

3 Wybór tekstów i oprac. J. Nowak, Kraków 2002.

lian, o. Jacek Woroniecki, św. Józef Pelczar) przybliżeni na sposób popularny w książce pt. *Świadkowie miłosierdzia* (Kraków 2011).

O ile jako popularno-kronikarski należy traktować niewielki objętościowo artykuł ks. J. Nowaka o posłudze sióstr miłosierdzia w krakowskim seminarium w latach 1901–2000⁴, o tyle pozostałe publikacje, zakwalifikowane jako prace typowo historyczne, odznaczają się fachowym warształem badacza dziejów. Autor bowiem odwołuje się w nich do bogatego zasobu materiału archiwalnego, umiejętnie zinterpretowanego i skonfrontowanego z literaturą przedmiotu, a także korzysta obficie ze źródeł drukowanych, które ciągle zbyt rzadko wykorzystywane są dziś w analizowaniu i popularyzowaniu przeszłości. Chodzi w tym ostatnim przypadku o kazania. Ks. Nowak bowiem, sięgając do bogatej spuścizny kaznodziejskiej arcybiskupa Józefa Teodorowicza, ukazał wizję dziejów ojczystych w interpretacji hierarchy ormiańskiego, postrzeganych przez pryzmat patriotyzmu⁵. Przyznać trzeba, że czyni to na sposób dość komplementarny, a przy analizie arcybiskupiego przepowiadania w pełni zdaje się solidaryzować z opinią międzywojennego recenzenta i erudyty, ks. Nikodema Cieszyńskiego, który wysoko ocenił kunszt oratorski J. Teodorowicza: „Są bowiem w kazaniach arcybiskupa wartości siły twórczej: jest głęboka myśl, wspaniałą przyodziana szatą językową, jest polot poetycki, jest natchnienie. Autor objawia się w nich wprost jako historiograf, nie spuszczać przy tym z oka realnych nizin współczesnej polityki”.

Wydaje się, że podobną opinię można też odnieść do źródłowego opracowania ks. J. Nowaka, traktującego o represyjnej polityce władz sowieckich wobec Kościoła katolickiego w Kazachstanie w latach 1954–1974⁶. Autor, korzystając z zasobów Archiwum Państwowego w Karagandzie oraz osobistych notatek i zapisków ks. W. Bukowińskiego, będącego niejako w centrum tych doświadczeń, wiarygodnie kreśli losy tego Kościoła, który był skazany na zagładę, a którego dzieje są stosunkowo słabo rozpoznane przez współczesną historiografię. Stąd trudno nie dostrzec owej inicjatywy wydawniczej i dobrze udokumentowanych też w odniesieniu do sowieckiego systemu, walczącej

4 J. Nowak, *Posługa Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo*, w: *Seminarium Duchowne w Krakowie 400-lecie*, red. J. Guzdek, F. Ślusarczyk, Kraków 2001, s. 95–101.

5 Tenże, *Arcybiskup Józef Teodorowicz – prorok pochylony nad poranioną i zagrożoną Ojczyzną*, „Polonia Sacra” 4 (2000), nr 7, s. 229–257.

6 Tenże, *Prześladowanie Kościoła katolickiego w Kazachstanie w urzędowych dokumentach i pismach ks. Władysława Bukowińskiego w latach 1954–1974*, „Polonia Sacra” 15(2011) nr 29, s. 249–264; por. tenże, *Apostoł wolności i godności człowieka. W 10. Rocznice pielgrzymki Jana Pawła II do Kazachstanu*, „Peregrinus Cracoviensis” 23 (2012), s. 5–15.

go nie tylko z wszelkimi formami wiary w Boga, ale – jak konstatuje autor – przeciwnego w ogóle człowiekowi, ponieważ celem tej ideologii było nie tylko zniszczenie wiary, ale jeszcze bardziej brutalne zdeptanie godności człowieka.

Najobszerniej i wszechstronnie prezentuje się w dorobku ks. J. Nowaka dział dokumentujący przebieg życia, formy aktywności i cnoty apostoła Kazachstanu, czyli ks. Władysława Bukowińskiego. Niemal połowa z wszystkich dotychczasowych publikacji analizowanego tu autora dotyczy tego charyzmatycznego duchownego, a uporządkować je można w trzech kategoriach: biografii, tak naukowe, jak i popularne, prace analizujące wybrane aspekty duchowości i niektóre cnoty (wyraziste cechy) owego duszpasterza, oraz krytyczne wydania jego listów, wspomnień i pism. Jedną z pierwszych, w miarę pełnych, bazujących zasadniczo na źródłach krajowych biografii ks. W. Bukowińskiego jest książka pt. *Świadek. Życie i działalność sługi Bożego ks. Władysława Bukowińskiego apostoła Kazachstanu* (Kraków 2010), choć wcześniej, bo w 2006 r., z okazji rozpoczęcia procesu kanonizacyjnego, ukazała się popularna broszura zatytułowana *Apostoł Kazachstanu*⁷ oraz materiały pokonferencyjne w 2007 r., z obszernym tekstem o drodze do kapłaństwa i posłudze duszpasterskiej misjonarza z Karagandy⁸. W każdym razie naukową biografię *Świadek*, ukazującą ks. Bukowińskiego w bogatym kontekście historyczno-społecznym i politycznym Polski oraz Związku Sowieckiego, można postrzegać jako podstawę do dalszych prac, zwłaszcza popularnych, które wyszły spod pióra ks. J. Nowaka. A takimi bez wątpienia są: *Vianney Wschodu. Ks. Władysław Bukowiński* (Kraków 2010), a także artykuły o heroicznej wierze, miłości, miłosierdziu tudzież integracyjnej działalności ks. Bukowińskiego przez język i kulturę. To właśnie te ostatnie – poza informacjami biograficznymi – panoramicznie dopełniają rysowany portret niezwykłego księdza, który „z ofiarnością służył ludziom i nie opuścił ich, mimo że miał możliwość powrotu do Polski, gdzie miałyby zapewnione godziwe warunki życia i spokojną pracę. Jego stan zdrowia pogarszał się, lecz on nie zrezygnował ze swojej służby w Kazachstanie. Czuł się odpowiedzialny za swoich wiernych. Z jednakową troską odnosił się do kolegów, przyjaciół, uczniów, parafian, współwyznawców czy ludzi aparatu ucisku. Jeżeli dostrzegał duchową czy materialną biedę, natychmiast próbował pomagać”.

7 J. Nowak, *Apostoł Kazachstanu. Sługa Boży ks. Władysław Bukowiński (1904–1974)*, Kraków 2006.

8 Tenże, *Droga do kapłaństwa i posługa duszpasterska ks. Władysława Bukowińskiego*, w: *Sługa Boży ks. Władysław Bukowiński (1904–1974). Materiały z sympozjum zorganizowanego w sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach 23 czerwca 2007 roku w pierwszą rocznicę rozpoczęcia procesu kanonizacyjnego*, red. J. Nowak, Kraków 2007, s. 92.

Zasygnalizowana oraz dobrze udokumentowana odpowiedzialność i troska ks. W. Bukowińskiego o drugiego człowieka znajduje w pełni potwierdzenie w jego licznych listach do księży, przyjaciół, rodziny i innych osób, skrzętnie zebranych i krytycznie wydanych przez ks. J. Nowaka, stanowiących kapitalne źródło nie tylko do dziejów Kościoła w Kazachstanie, kultury i zwyczajów tamtego regionu, ale także ważkich zagadnień życia publicznego w Polsce (m. in. korespondencja z wybitnym historykiem prof. Karolem Górskim)⁹. Niemało też miejsca w owych listach zajmuje tzw. idea jagiellońska, która przenikała – jak wynika z komentarza od wydawcy – duszpasterską aktywność ks. Władysława Bukowińskiego na Wschodzie, a umiłowanie ojczyzny, głównie okresu Jagiellonów, było motywem jego pracy. Taki też głos bez cienia wątpliwości wybrzmiewa w odnalezionej, opracowanej i wydanej przez ks. J. Nowaka rozprawie apostoła z Karagandy na temat dziejów Polski¹⁰. Jest to historia pisana w Dżekzaganie, na kanwie wykładów prowadzonych dla więźniów-skazańców, będąca w istocie popularyzacją postaci i wydarzeń „ku pokrzepieniu serc” i w celu wychowania patriotycznego.

Szczególnego rodzaju ukoronowaniem dokumentacji życia i szerokiej działalności ks. Władysława Bukowińskiego jest opracowane przez ks. Jana Nowaka *Positio super vita, virtutibus et fama sanctitatis slugi Bożego*¹¹ w ramach zadań postulatora w procesie kanonizacyjnym. Znać w tym dziele ogrom pracy, precyzję badawczo-dokumentalną i dobre przygotowanie metodologiczne. Zgromadzone materiały z archiwów Kazachstanu, Ukrainy, Niemiec, Polski, liczne świadectwa, listy, pisma, omówienie heroicznego cnót i łask otrzymanych przez wstawienictwo apostoła Kazachstanu zostały usystematyzowane według klucza przedmiotowego, krytycznie opracowane, dzięki czemu dzieło to stanowi najobszerniejsze i najbardziej dotąd wyczerpujące opracowanie dotyczące życia i form aktywności ks. Władysława Bukowińskiego.

3. Monografia o duszpasterzu zniewolonego Kazachstanu

To, co dotychczas napisano na temat badawczo-naukowej aktywności ks. dr. hab. Jana Nowaka, stanowi – jak się wydaje – potwierdzenie pewnej logicznej ciągłości jego przedsięwzięć. Autor bowiem – upraszczając nieco problem – zajmując się przebiegiem życia i płaszczyznami aktywności ks. W. Buko-

9 Zob. W. Bukowiński, *Listy*, red. J. Nowak, Kraków 2007, s. 176–221.

10 W. Bukowiński, *Historia nauczycielką życia. Historia est magistra vitae (Historia Polski pisana w łagrze)*, Biały Dunajec-Ostróg 2010.

11 Roma 2012, ss. 820.

wińskiego, widzianymi w bogatym kontekście wielorakich uwarunkowań, siłą rzeczy musiał się uciekać do daleko idących uogólnień, mających jednak – co już niejednokrotnie podkreślano – mocne podstawy źródłowe i bibliograficzne. By jednak nie zaprzepaścić tej szerokiej i skrupulatnej kwerendy, jej wyniki – znacznie poszerzone i odpowiednio usystematyzowane – wykorzystał w kolejnej, jakże znaczącej publikacji, będącej swoistym podsumowaniem dotychczasowych badań. Chodzi w tym miejscu o monografię pt. *Niezłomny pasterz. Duszpasterstwo ks. Władysława Bukowińskiego w Kazachstanie w latach 1950–1974*¹². A choć prawdą jest, iż jej tematyka jest dość bliska większości dotychczasowego nurtu badawczego ks. Nowaka, należy już na samym początku odczytać to w kategoriach niezwykle pozytywnych i użytecznych dla procesu rozpoznania stanu i form życia religijnego na byłych terenach Związku Radzieckiego, jak i stosunku komunistycznego reżimu w wydaniu stalinowskim do Kościoła i człowieka w ogóle. Autor bowiem, prowadząc sukcesywnie swoje badania, coraz bardziej zakreślał krąg problematyki i wachlarz stawianych pytań, aczkolwiek koncentrował się – jak przekonuje jego dotychczasowy dorobek – zasadniczo na kontekstualnie widzianej postaci ks. Bukowińskiego. Stąd po żmudnych poszukiwaniach, gruntownej kwerendzie archiwalno-bibliotecznej, stawianych hipotezach roboczych i nieodzownych analizach mógł z całą odpowiedzialnością zdobyć się na zaprezentowaną, a przede wszystkim (dzięki wcześniejszym działaniom) rzetelną i wiarygodną monografię w postaci zaproponowanej rozprawy. Już sam zestaw źródeł archiwalnych i drukowanych (szkoda, że układ dość przypadkowy i mało precyzyjny) wydatnie informuje o panoramie przedsięwzięcia i złożoności zagadnienia, a ponadto umiejętnie wykorzystana literatura przedmiotu ponad wszelką wątpliwość przekonująco o dobrym warsztacie krakowskiego badacza i jego trosce o rzetelny i obiektywny obraz prezentowanego zagadnienia. W każdym razie w sześciu integralnie powiązanych ze sobą częściach autor nie tylko zaprezentował – zresztą po raz pierwszy w takim kształcie w historiografii – całość zagadnienia związanego z prowadzonym przez ks. Bukowińskiego duszpasterstwem wśród potomków polskich zesłańców i lokalnej społeczności Kazachstanu, lecz komplementarnie ukazał obraz życia religijnego w ramach ideologicznego zniewolenia. Dzięki długoletnim badaniom, pogłębionej analizie, skrupulatnie gromadzonym źródłom tudzież osobistemu doświadczeniu dał ks. J. Nowak wyczerpującą odpowiedź na wiele stawianych pytań, co – w sytuacji ciągle słabego rozpoznania tej rzeczywistości oraz trudności w dotarciu do

12 Kraków 2013, ss. 311.

odpowiednich materiałów – wydaje się wartością nie do przecenienia. Przede wszystkim – rozwijając nieco powyższą konstatację – jest to odpowiedź na pytanie o wizję, rolę i miejsce duszpasterstwa w życiu ks. Bukowińskiego. A to – jak się okazuje – było mocno zależne od kontekstu społeczno-politycznego lat 1950–1974, a zwłaszcza programowo prowadzonego prześladowania Kościoła, które z jednej strony skutecznie utrudniało tworzenie regularnych struktur duszpastersko-kościelnych, z drugiej zaś – paradoksalnie – ułatwiało akcję misyjną, generowało przyjaźń i solidarność kapłańską oraz integrowało społeczność wokół autentycznych wartości. Ponieważ w warunkach likwidacji Kościoła w całym Związku Sowieckim niemożliwa była publiczna działalność duszpasterska, tym bardziej trzeba doceniać odwagę i determinację w prowadzeniu takiego dzieła, do którego udało się ks. Bukowińskiemu zwerbować także kilku innych kapłanów, których świadectwo, wykorzystane przez autora (głównie rozdział III, s. 119–155, choć jego konstrukcja nieco rozbija główną narrację pracy), ułatwiło precyzyjne określenie specyfiki tegoż duszpasterstwa. Tak więc – jak wynika z przekonujących ustaleń autora – na pierwszy plan wysunęło się nauczanie i troska o uświęcenie sakramentalne, czyli regularne katechezy, kazania i listy. Opracowany i konsekwentnie realizowany program katechetyczny obejmował najważniejsze kwestie: Bóg w swej Opatrzności, Chrystus i Jego zbawcza miłość, Kościół, życie wieczne, spowiedź, Komunia święta. W ten sposób (bezpośrednia i międzyosobowa relacja) skupiał się misjonarz Kazachstanu na małych wspólnotach, dla których centrum była Eucharystia, sprawowana konspiracyjnie, utwierdzająca nie tylko więź z Bogiem, ale nadto międzyludzką. Właśnie to jest drugi charakterystyczny rys tego wyjątkowego duszpasterstwa, czyli budowanie wspólnoty modlitwy i wiary (głównie na fundamencie rodziny), wspieranej autorytetem duszpasterza. A ten zasadzał się na wierności Ewangelii (duszpasterz jako przekonujący świadek Ewangelii) oraz trosce o wspólnotę. Akceptacja w ten sposób zbudowanego autorytetu ułatwiała trzeci wymiar duszpasterskiej posługi, czyli kierowanie wspólnotą, a to realizowało się na drodze ofiarnej służby i cierplivej obecności wśród wiernych. Dodatkowym zaś uwiarygodnieniem tegoż – jakże nieodzownego w tamtych warunkach – autorytetu był fakt pobytu kapłana w łagrach, co jakby legitymizowało jego misję.

Kolejnym współczynnikiem konstytuującym specyfikę prowadzonego przez ks. Bukowińskiego duszpasterstwa w Kazachstanie było budowanie – na wcześniej wskazanych fundamentach – wspólnot żywego Kościoła. W obliczu niemożności tworzenia oficjalnych struktur, wspólnoty wiary i modlitwy rozwijały się do tego stopnia, że nawet podczas nieobecności kapłana

(aresztowanie, podróż misyjna) ludzie trwali na modlitwie i rozważaniu podstawowych prawd wiary, oczekując na obecność Chrystusa w sakramentach.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, iż w przybliżonej powyżej pracy i głównych jej tezach autor nie tylko okazał się sumiennym badaczem, potrafiącym na podstawie źródeł i literatury stworzyć w miarę pełny obraz duszpasterstwa zaproponowanego i realizowanego w dość specyficznych wymiarach przez ks. W. Bukowińskiego, lecz na bazie zbadanej i udokumentowanej rzeczywistości umiejętnie formułuje wnioski, stawiając jednocześnie diagnozę w odniesieniu do przyszłości. Jakże wymowne w tym kontekście są spostrzeżenia ks. J. Nowaka, gdy stwierdza: „Zesłańcy często myśleli o ojczyźnie, dlatego kultywowanie patriotyzmu stanowiło szczególne zadanie pasterskie. Jest to zadanie trudne, bo Kościół w Kazachstanie, jeśli ma mieć przed sobą perspektywę przyszłości, musi być Kościołem autochtonicznym, bazującym na rodzimej ludności. Ten Kościół należy inkulturować, czyli umiejętnie wszczepiać w rodzimą kulturę, tradycje, obyczaje. Trudnym zadaniem duszpasterskim w tym kontekście jest takie pielęgnowanie patriotyzmu potomków zesłańców, by nie przeszkadzał on w ich integracji ze społecznością lokalną, nie prowadził do tworzenia swobodnego skansenu religijnego i eklezjalnego getta” (s. 283).

Cokolwiek by zatem powiedzieć o scharakteryzowanym tutaj dorobku piarskim ks. dr. hab. Jana Nowaka, trzeba wskazać na rozległość wiedzy interdyscyplinarnej i erudycję autora, który nie tylko umiejętnie porządkuje fakty i badane problemy, ale potrafi je również komplementarnie objaśnić z perspektywy historycznej, teologicznej i kulturowej. Stąd – poza całym spektrum panoramicznie rozpracowanych tematów, dotyczących zagadnień miłosierdzia, świętości kapłańskiej, duszpasterstwa, biografistyki – jego ustalenia wnoszą wiele cennego materiału w zakresie funkcjonowania Kościoła i religii w systemie totalitarnego zniewolenia w Kazachstanie. Wypracowane zaś w tych obszarach tezy i wnioski z jednej strony wzbogacają dotychczasową wiedzę, z drugiej zaś wprowadzają niejedną weryfikację do często obiegowych dotąd opinii.